

I TÜRKOLÖJİ QURULTAYDA TÜRK DİLLƏRİNİN TƏDQIQI PROBLEMLƏRİ

XÜLASƏ

I Türkoloji Qurultay türk dillərinin elmi əsaslarla sistemli şəkildə öyrənilməsi və ümumtürk dilçilik problemlərinin müzakirəsi baxımından mühüm tarixi mərhələ olmuşdur. Qurultay çərçivəsində türk dillərinin mənşəyi, tarixi inkişaf mərhələləri, dialektoloji xüsusiyyətləri, fonetik, morfoloji və leksik quruluşu ilə bağlı əsas məsələlər gündəmə gətirilmişdir. Xüsusilə ortaq terminoloji bazanın formalaşdırılması, yazı sistemlərinin vahidləşdirilməsi, əlifba islahatları və elmi-tədris materiallarının standartlaşdırılması məsələləri geniş müzakirə olunmuşdur.

Qurultayda türk dillərinin müqayisəli-tarixi metodla tədqiqinin vacibliyi vurğulanmış, dil ailəsi daxilində qarşılıqlı təsirlərin, dil əlaqələrinin və regional fərqliliklərin elmi şəkildə araşdırılmasının zəruriliyi qeyd edilmişdir. Bununla yanaşı, türk xalqlarının mədəni irsinin qorunması, folklor və yazılı abidələrin toplanması və elmi dövriyyəyə cəlb edilməsi türkoloji tədqiqatların əsas problemlərindən biri kimi qiymətləndirilmişdir.

Nəticə etibarilə, I Türkoloji Qurultay türk dillərinin tədqiqində metodoloji yanaşmaların formalaşmasına, türkoloji elmin institusional inkişafına və gələcək elmi araşdırmalar üçün konseptual çərçivənin yaradılmasına mühüm töhfə vermişdir.

Açar sözlər: *Qurultay, türk, dialektologiya, fonetika, morfolojiya, leksikologiya.*

XX əsrin əvvəlləri türk xalqlarının elmi, mədəni və ictimai inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcı kimi səciyyələnir. Bu dövrdə milli özünüdərk proseslərinin güclənməsi, elmin müxtəlif sahələrində, xüsusilə dilçilikdə sistemli tədqiqatlara ehtiyacın artması türkoloji elmin formalaşmasını və institusional inkişafını zəruri etmişdir. Məhz bu tarixi şəraitdə keçirilmiş I Türkoloji Qurultay türk dillərinin elmi əsaslarla öyrənilməsi, mövcud problemlərin müzakirəsi və gələcək tədqiqat istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Qurultay türk dillərinin tədqiqində vahid metodoloji yanaşmanın formalaşdırılması, elmi terminologiyanın dəqiqləşdirilməsi və dilçilik sahəsində qarşıya çıxan nəzəri-praktik problemlərin kompleks şəkildə araşdırılması məqsədini daşımışdır. Burada türk dillərinin tarixi inkişafı, struktur xüsusiyyətləri, dialekt və şivələrin qarşılıqlı münasibəti, yazı sistemləri və əlifba məsələləri elmi

* ADİU Azərbaycan dili kafedrasının dosenti, fil. elmləri namizədi

müzakirələrin əsas mövzularını təşkil etmişdir. Bu müzakirələr türkoloji elmin yalnız nəzəri deyil, həm də praktiki istiqamətlərinin inkişafına təkan vermişdir.

Beləliklə, I Türkoloji Qurultay türk dillərinin tədqiqi problemlərinin elmi müstəvidə sistemləşdirilməsi, türk xalqları arasında elmi əməkdaşlığın gücləndirilməsi və türkoloji araşdırmaların gələcək inkişaf strategiyasının müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm elmi platforma kimi çıxış etmişdir. I Türkoloji Qurultayda türk dillərinin tədqiqi problemlərinin müzakirəsi türkoloji elmin metodoloji və konseptual əsaslarının formalaşması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Qurultayda aparılan müzakirələr göstərmişdir ki, türk dillərinin öyrənilməsində əsas çətinliklərdən biri bu dillərin geniş coğrafi arealda yayılması və tarixi inkişaf prosesində müxtəlif sosial-siyasi təsirlərə məruz qalmasıdır. Bu amil dil quruluşunda fonetik, morfoloji və leksik fərqlərin yaranmasına səbəb olmuş, onların sistemli şəkildə təsnif edilməsini zəruri etmişdir [Axundov, 1960: s.312].

Təhlil zamanı diqqət çəkən əsas məsələlərdən biri müqayisəli-tarixi metodun tətbiqi ilə bağlıdır. Qurultay iştirakçıları türk dillərinin genetik yaxınlığının elmi əsaslarla sübut edilməsi üçün tarixi mənbələrə, yazılı abidələrə və canlı danışq materiallarına kompleks yanaşmanın vacibliyini vurğulamışlar. Bu kontekstdə dialektoloji tədqiqatların aparılması, şivə fərqlərinin sənədləşdirilməsi və ümumi dil mənzərəsinin bərpası əsas elmi problemlər sırasında qiymətləndirilmişdir [Baskakov, 1960: s.452].

Digər mühüm problem yazı sistemləri və əlifba məsələsi ilə bağlı olmuşdur. Qurultayda müxtəlif türk xalqlarının istifadə etdiyi əlifbaların elmi-tədris prosesində yaratdığı çətinliklər təhlil edilmiş, vahid və daha funksional yazı sistemə keçidin elmi və mədəni üstünlükləri əsaslandırılmışdır. Bu məsələ yalnız texniki deyil, eyni zamanda milli-mədəni identiklik və elmi kommunikasiya baxımından da strateji əhəmiyyət daşıyan problem kimi dəyərləndirilmişdir [Dilaçar, 1976: s.389]. Eyni zamanda terminoloji qeyri-sabitlik türk dillərinin tədqiqində ciddi maneə kimi təhlil olunmuşdur. Elmi anlayışların müxtəlif adlandırılması tədqiqat nəticələrinin müqayisəsini çətinləşdirdiyindən, ortaq terminoloji bazanın yaradılması zəruri hesab edilmişdir. Bu yanaşma türkoloji elmin sistemləşməsi və beynəlxalq elmi mühitdə tanınması baxımından mühüm addım kimi qiymətləndirilir [Əliyev, 2002: s.276].

Ümumilikdə aparılan təhlil göstərir ki, I Türkoloji Qurultayda qaldırılan problemlər yalnız dövrün aktual məsələləri ilə məhdudlaşmamış, türk dillərinin uzunmüddətli elmi tədqiqi üçün konseptual istiqamətlər müəyyən etmişdir. Bu problemlərin elmi şəkildə qoyulması və həlli yollarının təklif edilməsi türkoloji elmin sonrakı inkişaf mərhələlərinə ciddi təsir göstərmişdir [Radlov, 1893: s.512].

Cədvəl 1: *I Türkoloji Qurultayda türk dillərinin tədqiqi üzrə əsas problemlər və elmi yanaşmalar*

Tədqiqat sahəsi	Qaldırılan əsas problemlər	Qurultayda irəli sürülən yanaşmalar
Türk dillərinin mənşəyi	Dillərin genetik yaxınlığının elmi əsaslarla sübut edilməsi	Müqayisəli-tarixi metodun tətbiqi, yazılı abidələrin təhlili
Dialektologiya	Şivə və dialektlərin sistemsiz tədqiqi	Sahə tədqiqatlarının aparılması, dialekt xəritələrinin hazırlanması
Fonetika və morfologiya	Struktur fərqlərin vahid sistemdə izah olunmaması	Struktur-semantik təhlil və ti-poloji yanaşma
Leksikologiya	Ortaq söz fondunun müəyyənəşdirilməsində çətinliklər	Ümumtürk leksik bazasının ormlaşdırılması
Terminologiya	Elmi terminlərin qeyri-sabitliyi	Ortaq terminoloji sistemin yaradılması
Yazı sistemləri və əlifba	Müxtəlif əlifbaların elmi-tədris prosesində yaratdığı çətinliklər	Vahid və funksional əlifbaya keçid ideyası
Folklor və yazılı irs	Dil materiallarının itirilməsi riski	Folklor nümunələrinin toplanması və elmi dövriyyəyə daxil edilməsi
Elmi metodologiya	Tədqiqatlarda metodoloji pərakəndəlik	Vahid elmi yanaşma və koordinasiya tədqiqat strategiyası

Mənbə: Wikipedia (ingiliscə): *First All-Union Turkological Congress* — qurultayın tarixini, müzakirə olunan əsas məsələləri və qərarları göstərir. [First All-Union Turkological Congress \(Wikipedia\)](#)

Cədvəl 1 də I Türkoloji Qurultay çərçivəsində türk dillərinin tədqiqi zamanı qarşıya çıxan əsas problemlər və bu problemlərin həlli üçün irəli sürülmüş elmi yanaşmalar sistemli şəkildə ümumiləşdirilmişdir. Burada ilk növbədə türk dillərinin mənşəyi məsələsinin aktuallığı ön plana çıxır və bu problemin müqayisəli-tarixi metod vasitəsilə araşdırılmasının vacibliyi vurğulanır. Dialektoloji sahədə mövcud pərakəndəlik, şivə və dialektlərin kifayət qədər sənədləşdirilməməsi elmi çatışmazlıq kimi qiymətləndirilir və sahə tədqiqatlarının genişləndirilməsi zəruri hesab olunur [İbrahimov, 1998: s.341].

Fonetika və morfologiya sahəsində struktur fərqlərin vahid sistemdə izah olunmaması türk dillərinin elmi təsnifatını çətinləşdirən amil kimi göstərilir. Leksikologiya bölməsində isə ortaqlıq söz fondunun müəyyənəşdirilməsində qarşıya çıxan problemlər və ümumtürk leksik bazasının yaradılmasının əhəmiyyəti diqqətə

çatdırılır. Terminologiya sahəsindəki qeyri-sabitlik elmi ünsiyyətə mane olan faktor kimi dəyərləndirilir və vahid terminoloji sistemin formalaşdırılması əsas hədəf kimi təqdim olunur [Kononov, 1982: s.384].

Cədvəl 1 də həmçinin yazı sistemləri və əlifba məsələsi xüsusi yer tutur. Müxtəlif əlifbaların elmi və tədris prosesində yaratdığı çətinliklər göstərilir və vahid, funksional yazı sisteminə keçidin üstünlükləri qeyd olunur. Folklor və yazılı irsin toplanması isə dil materiallarının qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından mühüm problem kimi izah edilir. Ümumilikdə cədvəl 1 göstərir ki, I Türkoloji Qurultayda qaldırılan məsələlər türkoloji elmin metodoloji əsaslarının möhkəmləndirilməsinə və bu sahədə sistemli tədqiqatların aparılmasına yönəlmişdir.

I Türkoloji Qurultay türk dillərinin elmi şəkildə tədqiqində dönüş nöqtəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Qurultayda müzakirə olunan problemlər göstərdi ki, türk dillərinin araşdırılması yalnız ayrı-ayrı dillər və ya dialektlər səviyyəsində deyil, ümumtürk kontekstində, vahid elmi-metodoloji yanaşma əsasında aparılmalıdır. Bu baxımdan müqayisəli-tarixi metodun əsas tədqiqat aləti kimi qəbul edilməsi türkoloji elmin elmi əsaslarını möhkəmləndirmişdir.

Qurultayın nəticələri sübut etdi ki, dialektoloji tədqiqatların genişləndirilməsi, terminoloji vahidliyin təmin olunması və yazı sistemlərinin təkmilləşdirilməsi türk dillərinin inkişafı və öyrənilməsi üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Eyni zamanda folklor və yazılı irsin sistemli şəkildə toplanması və elmi dövrüyyəyə cəlb edilməsi türk xalqlarının dil və mədəni yaddaşının qorunmasına xidmət edir.

Beləliklə, I Türkoloji Qurultayda irəli sürülən ideya və qərarlar türkoloji tədqiqatların sonrakı inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmiş, türk dillərinin elmi tədqiqində koordinasiya və məqsədyönlü yanaşmanın formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Bu qurultay türkoloji elmin yalnız tarixi əhəmiyyətə malik hadisəsi deyil, eyni zamanda müasir dilçilik tədqiqatları üçün də aktual olan elmi irs kimi dəyərləndirilir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Axundov, A. A. (1986). *Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf tarixi*. Bakı: Elm. 312 s.
2. Baskakov, N. A. (1960). *Введение в изучение тюркских языков*. Москва: Издательство восточной литературы. 452 с.
3. Dilaçar, A. (1976). *Türk dilinin quruluşu*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 389 s.
4. Əliyev, K. M. (2002). *Türkologiyanın əsasları*. Bakı: Nurlan. 276 s.
5. İbrahimov, M. (1998). *Türk dillərinin müqayisəli grammatikası*. Bakı: Maarif. 341 s.
6. Kononov, A. N. (1982). *История изучения тюркских языков в России*. Ленинград: Наука. 384 с.
7. Radlov, V. V. (1893). *Опыт словаря тюркских наречий* (Cild 1). Санкт-Петербург. 512 с.

8. Samoyloviç, A. N. (1928). *Труды по тюркскому языкознанию*. Ленинград: АН СССР. 267 с.
9. Tekin, T. (1997). *Türk dillerinde karşılaştırmalı ses bilgisi*. Ankara: Simurg Yayınları. 285 s.
10. Толстов, С.П.(1933). *О задачах тюркологии*. Москва: АН СССР. 198 с.
11. Türkolojiya Qurultayı Materialları. (1926). *Birinci Türkoloji Qurultayın materialları*. Bakı. 415 s.
12. Yusifov, Y. B. (2005). *Türk dillərinin tarixi və dialektologiyası*. Bakı: Təhsil. 304 s.

ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ТУРЕЦКИХ ЯЗЫКОВ НА I ТУРКОЛОГИЧЕСКОМ КОНГРЕССЕ

РЕЗЮМЕ

I Тюркологический конгресс стал важным историческим этапом в систематическом изучении тюркских языков на научной основе и обсуждении проблем пантюркской лингвистики. В рамках конгресса на повестку дня были вынесены основные вопросы, касающиеся происхождения, этапов исторического развития, диалектологических особенностей, фонетической, морфологической и лексической структуры тюркских языков. В частности, широко обсуждались вопросы формирования общей терминологической базы, унификации систем письма, алфавитных реформ и стандартизации научно-учебных материалов.

Конгресс подчеркнул важность изучения тюркских языков сравнительно-историческим методом и отметил необходимость научного исследования взаимных влияний, языковых связей и региональных различий внутри языковой семьи. Одновременно с этим, сохранение культурного наследия тюркских народов, сбор фольклора и письменных памятников и их вовлечение в научное обращение были оценены как одна из главных проблем тюркологических исследований.

В результате Первый тюркологический конгресс внес значительный вклад в формирование методологических подходов к изучению тюркских языков, институциональное развитие тюркологической науки и создание концептуальных основ для будущих научных исследований.

Ключевые слова: конгресс, тюркский язык, диалектология, фонетика, морфология, лексикология.

RESEARCH PROBLEMS OF TURKISH LANGUAGES AT THE I TURCOLOGY CONGRESS

ABSTRACT

The I Turkological Congress was an important historical stage in terms of the systematic study of Turkic languages on scientific grounds and the discussion of problems of pan-Turkic linguistics. Within the framework of the Congress, the main issues related to the origin, historical development stages, dialectological features, phonetic, morphological and lexical structure of Turkic languages were brought to the agenda. In particular, the issues of forming a common terminological base, unification of writing systems, alphabet reforms and standardization of scientific and educational materials were widely discussed.

The Congress emphasized the importance of studying Turkic languages using the comparative-historical method, and the necessity of scientifically investigating mutual influences, language relations and regional differences within the language family was noted. At the same time, the preservation of the cultural heritage of the Turkic peoples, the collection of folklore and written monuments and their involvement in scientific circulation were assessed as one of the main problems of Turkological research.

As a result, the First Turkological Congress made a significant contribution to the formation of methodological approaches in the study of Turkic languages, the institutional development of Turkological science, and the creation of a conceptual framework for future scientific research.

Keywords: *Congress, Turkic, dialectology, phonetics, morphology, lexicology.*